

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Polyák Laura

Cigányok Mucsáról

Az élclapi karikatúrák cigányképe

Bár a XIX. század közepén létrejött magyar karikatúra már indulásától kezdve elsősorban az éppen aktuális politikai történésekkel foglalkozott, mindig bőséges helyet szentelt a nemzetiségek ábrázolásának, a róluk készült gúnyrajzoknak. A nemzetiségekkel kapcsolatos beállítódás általánosságára utalhat, hogy az élclapok különböző politikai hovatartozásuk ellenére a kisebbségeket hasonló sztereotípiákkal ábrázolták. Ezért megkockáztatható az a kijelentés, hogy ezeknek a lapoknak a nemzetiségekkel kapcsolatos ábrázolásai a többségi társadalom attitűdjeinek lenyomatai, amelyek a közgondolkodás szerves részét alkották. A karikatúrák készítői ráadásul nem csak a szerkesztők felkérésére dolgoztak, hanem gyakran maguk az olvasók kérték levélben a művészt egy-egy kép elkészítésére, a levélben részletesen leírva a képhez szükséges információkat[1]. A műfaj „korlátjaiból” adódik, hogy a karikatúra készítője olyan történetet mesél el, amely minden olvasó számára érthető, és köztudott. Az erősen behatárolt keretek megkövetelik tőle, hogy a ruházattal, a cselekménnyel, a rövid szöveges kíséreléssel és annak stílusával rögtön felidézze a nézőben a közös tudást. Csak sztereotípiákkal tud dolgozni, amelynek egész tömegét sűríti egyetlen ábrázolásba.

A XIX. század eleje és közepe a magyar nemzeteszme kialakításának és megerősödésének időszaka is volt. Közhely, hogy minden kollektív önkép kialakítása magában hordozza a környezettel szembeni önmeghatározást is. Mint később látni fogjuk, ezen önkép megkonstruálásakor felhasználják például a romákat, de szerepük meglehetősen ellentmondásos, mihelyst nincs szükség rájuk, rögtön a számukra évszázadok óta kijelölt helyre utasítják őket.

Ha a magyar társadalom egy kis szelete is olvasta ezeket a lapokat, véleményük és elképzelésük mégis fontos szerepet játszott a kisebbségek életében, hiszen pont ők voltak azok, akik politikai hatalmuknál fogva döntéseket hozhattak, ők voltak a politikai osztály.

Írásomban azt próbálom bemutatni, hogy milyen sztereotípiákban gondolkoznak ezek a karikatúrák a romákról, hogyan ábrázolják őket, és voltaképpen a társadalmi hierarchia mely területét jelölik ki a cigányok számára. A magyar karikatúra születésétől az első világháborúig tekintem át a romákat ábrázoló gúnyrajzokat. Munkám során elsősorban csak magukra a cigányokat ábrázoló karikatúrákra támaszkodhattam[2], hiszen ezzel a témával kapcsolatos tanulmány idáig még nem született. Ugyanakkor fontos adalékkal szolgálnak más „könnyű műfajok”: a népszínművek, az adomagyűjtemények és később, a korai játékfilmek. A vizsgált időszak heti rendszerességgel megjelenő élclapjaiban (*Üstökös*, *Bolond Istók*, *Mátyás Deák*, *Kokas Márton*, *Borsszem Jankó* stb.) közel 1200 romákat ábrázoló karikatúra készült. Egy lapban hetenként átlagban két karikatúra. A Magyarországon élő kisebbségek mindegyike szerepelt ezekben a lapokban, de nagyobb szerepet csak a zsidók és a romák kaptak.

A romákat felvonultató karikatúrák sokkal jobban láttatják a róluk kialakult sztereotípiák széles palettáját, mint a hasonló attitűdökkel, de szegényesebb repertoárral dolgozó festmények, népszínművek, játékfilmek. Az élclapi gúnyrajz három területen is újít ezekhez a műfajokhoz képest:

1. Új elemek jelennek meg az ábrázolásokban: például foglalkozások (postás, lókupec, vályogvető, üstfoltozó, kovács mint „fogorvos”) vagy a vallás és a cigány nyelvi-kulturális

alcsoporthoz.

2. A már régóta használt elemek új sztereotípiákkal együtt jelennek meg (a cigány katona gyáva, a cigány zenész a társaival veszekszik, és meglopja őket).

3. Több karikatúra pedig aktuális eseményeket dolgoz fel (a dánosi-ügy[3], József főherceg letelepítési kezdeményezése, Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének megalakulása, Rigó Jancsi története). Bár a mindennapok történéseire reagálva, különböző helyzetek szereplőivé és főszereplőivé válnak a romák, ábrázolásuk módja, a megszokott toposzok jelenléte mindvégig változatlan marad a vizsgált időszak alatt.

Cigány mesterségek, foglalkozások

A karikatúrák leggyakrabban ábrázolt cigányai a zenészek voltak. Ők voltak azok is, akikkel a hétköznapi életben a leggyakrabban találkoztak a vicclapok olvasói. A muzsikos cigány szinte elmaradhatatlan kellékévé vált a sírva vigadó magyarnak (ez gyakran szó szerint is megjelenik a rajzokon). A magyar önkép, a nemzeti kultúra kialakítása és az Ausztriával, a Habsburgokkal szembeni nemzeti önérték hangsúlyozása során a zenét is felhasználták. A népdalok mellett a cigány zenéjét állították szembe az osztrákok gyakran hangoztatott „hetyke ujjongásával”[4]. A cigány a vonójával némelyik rajzon éppen a magyarokat megkülönböztető attribútummá vált, ami gyakran a karikatúrákon is megjelent: „Czoki német. Ide hallgass, ha meg akarod tudni, hogy mi a muzsika” – mondja az egyik karikatúra szereplője, aki cigánnyal muzsikáltat (*Borsszem Jankó*, 1904. augusztus 7.).

A zenész cigány ugyanakkor ellentmondásos figura a többségi elképzelésekben. A karikatúrák nem győzik hangsúlyozni vagy azt, hogy a családja valahol vályogot vet és tapaszt, vagy azt, hogy a zenélés meg sem közelíti a parasztok munkájának a keservét. Ezzel gyakran jelzik, hogy a cigány, ha el is fogadják zenéje miatt, a társadalomnak soha nem lesz egyenrangú, befogadott tagja. Ennek egyik legkonkrétabb megjelenítésével a Rigó Jancsit szerepeltető karikatúrákon találkozunk. „Hiába forgolódik az urak körében s lesz fehér úri hölgye, az ügyis elhagyja, és csak cigány marad” – hangsúlyozzák (*Borsszem Jankó*, 1904. július 24.).

A muzsikos cigány mellett helyet kap a cigány kovács is. A kovács mestersége - hasonlóképpen a zenészéhez – egy másik olyan foglalkozás, amire szüksége van a többségi (falusi) társadalomnak. Öltözetükben is kitűnnek a többi cigány közül, gyakran paszomántos nadrágban, fehér buggyos ujjú ingben szerepelnek a képeken. Mestersége megszokott passzusai mellett a fogorvos szerepét is magára vállalja, hiszen gyakorlattá vált, hogy a kovácsot keresték fel foghúzásért.

Az ábrázolások sorában helyet kap a cigány postás alakja. Bár megszokott dolog volt, hogy a sürgős leveleket cigányokkal küldték el, és általuk várták a választ, mégsem gyakori, hogy játékfilmekben vagy népszínművekben ezzel a foglalkozással társítsák a cigányokat. A *Pallas Lexikon* meghatározása szerint, „a cigány postás alkalmi levél vagy üzenet küldésére szolgál, oly körökben és helyeken, ahol rendes postaszolgálat híján ilyenre szorultak vagy szorulnak. Németországban régebben e célra kivált a vásárookra járó és így sokat úton levő mészárosokat használták fel, amiért is ez ott alkalmi posta Metzgerpost. Nálunk a kóborló s levélhordói szolgálatra hajdan országszerte alkalmazott cigányoktól kapta a nevét.”[5] A karikatúrák kigúnyolják a cigány postást, mert annak megbízatása miatt nagy az önbecsülése (*Üstökös*, 1860. február 11.). Az ábrázolások kicsengése szerint hiába vállal fontos munkát, akkor is csak cigány marad. Azt látjuk, hogy a mestersége miatt nélkülözhetetlen cigányt is kigúnyolják a magyarok, és bár rengeteg rájuk aggatott tulajdonságot használnak fel ennek érdekében, nem igazán ezen tulajdonságok, hanem a cigányságuk miatt vetik meg őket.

Szinte éppolyan elmaradhatatlan, állandó szereplő a jósoló cigány asszony, mint a muzsikusz cigány. Az élclapi karikatúrákon nem is találkozunk más mesterséget űző asszonyokkal. A figura szerepeltetése legtöbbször politikai tartalmú karikatúrákban történik, például megjósolja parlamenti csatározások kimenetelét. Ábrázolása azonban árulkodik a korabeli attitűdökről: alakja misztikus. „A jövendőmondás gyakorlata a »babonás« emberek szemében rosszindulatú hatalommal ruházta fel a cigány asszonyt, akinek annál is inkább a rendelkezésére állnak, és visszatartják iránta érzett ellenségességüket, mivel félnek az átoktól, a rontástól.”^[6] A jósoló asszony alakja a karikatúrákon gyakran félelmet keltő, titokzatos. Ábrázolásánál állandó kellékké vált a bibircsókos görbe orr, a csontos kezek, a nagy karika fülbevaló, a színes vállkendő és a kártya.

A lókupec figuráját az egyik legalapvetőbb, cigányokkal kapcsolatos sztereotípiakifejtésére használják. A cigányokat vagy dologtalan embernek tartják, vagy olyannak, akinek a foglalkozása a legcsekélyebb energiát és fáradságot sem igényli: a lókupec adja-veszi a lovakat, miközben hazugságaival, csalásaival könnyedén pénzt szerez. „Magyarországon, ahol a lókupec cigányok sokan voltak, a »látni benne a cigányt« kifejezéssel éltek, ha egy személy alattomoságára akartak rámutatni.”^[7] Az egyik karikatúrán (*Borsszem Jankó*, 1888. március 18.) így szól Csóré Dani, „híres lócsiszár” a templomban: „csálhátátlán, igazsán csálhátátlán ű szentsége, végyén hát tülem egy pár hintós lovát, há olyan nágyon csálhátátlán.”

A társadalmi távolság bemutatása

A cigányok és a többségiek közötti társadalmi távolságról a karikatúrák világában főként az erkölcsileg támadható szokások és jellemzők tulajdonítása tanúskodik. A cigányok ebben a képben bugyuták és felszínesek, ha a vallásról van szó. Több karikatúra foglalkozik a cigányok hitével és vallásosságával, mindezt úgy tálalva, hogy a cigány, ha el is jár a templomba, nem érti, hogy miről folyik a prédikáció, vagy azt csak a saját életére vonatkoztatva képes értelmezni. Mivel a cigány és a tolvaj azonosítása bevett sztereotípiavolt, az egyik karikatúrán a cigány nem érti, hogy Jézus miért ment megint a Gecsemáné kertbe, mikor tavaly is ott kapták el (*Uram Bátyám*, 1888. április 8.). A kiskölykök szerint Szent Csicsa az ő és a cigányok védőszentje (*Borsszem Jankó*, 1907. június 2.).

A cigányokkal szembeni távolság bemutatását szolgálják azok a képek, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a cigányok dögevők, és olyan állatokat is fogyasztanak, amiket a nem cigányok nem. A *Cigány lakoma* című képen (*Borsszem Jankó*, 1913. augusztus 10.) a cigányok nem eszik meg a tyúkot, mert megvárják, amíg az megdöglik. Egy másik képen (*Borsszem Jankó*, 1895. június 2.), ahol a csendőrök és parasztok elássák a döglött malacokat, a cigányok sírva éneklik:

„Pocsá, pocsá, nem éhétünk belíled
Árok, rőndér válástánák el tíled
Sálljon le csak á nap, légyén éjcsáká
Kikápárunk deges, esett málácská!”

Több karikatúrán találkozunk ürgeevő cigányokkal is. Ugyanakkor piszkosak is: az egyik karikatúrán (*Bolond Istók*, 1909. november 28.) az öreg cigány egy kutyára mutatva mondja: „nágyon hásnos állat ezsz. Ű mosogatja el a tányírjainkat”. A többségi társadalom normarendszerének megbotránkoztató és éppen ezért kigúnyolandónak, hangsúlyozandónak vélik a karikatúrák a temetésen zenélő cigányokat is (*Bolond Istók*, 1888. november 4.). A cigányt primitív és kulturálatlan népnek tartják, amelyet úgy tálalnak az ábrázolások, hogy az önérzetes, ruhátlanul, sátorban élő cigány barbározza le a civilizált világot (*Borsszem Jankó*, 1916. szeptember 3.).

Ugyanakkor ezek a karikatúrák fontos adalékot szolgáltatnak a cigányság asszimilációjával kapcsolatban folyó politikai vitákról is. A karikatúrák többsége foglalkozik ezzel a kérdéssel. A korabeli intézkedések és az újságok is ezt sürgették és hangsúlyozták, ugyanakkor a cigányoktól való idegenkedés ezt gátolta. A karikatúrák ezért a cigányok asszimilációját elképzelhetetlen és lehetetlen dologként találják, amit a cigányok számlájára írnak.

Vannak karikatúrák, melyek szerint teljesen felesleges rendeleteket hozni ennek érdekében. Egy karikatúra (*Borsszem Jankó*, 1904. június 26.) ironikusan beszél arról az elképzelésről, amely szerint a cigányok gyerekeinek az elvétele és azoknak magyar családoknál való felnevelése, megoldást jelentene a cigányügy rendezése terén. Az ábrázolások szerint a cigányoknak a vérükben van a bűnözés és általában a rosszra való hajlam, amin semmilyen körülmény nem tud változtatni. Az említett karikatúra szerint a dádékkal már egyáltalán nem lehet mit kezdeni, de a rajkókkal még igen. Ironikusan sorolja, milyen tisztos foglalkozásokkal lehetne a cigány mesterségeket átváltoztatni. „A pedagógia a rajkókat a velük született talentumaik szerint fogja osztályozni és kikészíteni. A lóköltői hajlamot például jockeyműlovaslássá és egyéb lótenyésztési erényekké fogja fejleszteni, az üstfoltozást kilyukadt páncélos hajók reparálásának ügyességévé. Kártyavetőkből meteorológusok lesznek, malaczpókból sertésközvágóhídi ellenőrök, a rókatánczosok és rókatánczosnékból pedig balletmesterek és ballerínák.” A karikatúra szerint egyre nehezebb a cigányokat „összefogdosni”, hiszen a fejlődésnek köszönhetően már ők is „autómobillal végzik a vándorlást” (a karikatúra szerint természetesen azt is lopták).

Egy „a cigányok állapotának rendezésére” vonatkozó törvényjavaslat után készült karikatúra (*Borsszem Jankó*, 1871. május 14.) a törvényjavaslat előtti és utáni cigányokat figurázza ki: a falu végén élő üstfoltozóból és meszelőkötő feleségéből a városban élő, étterembe járó cigányok lettek, akiknek gyerekeit magyar dajka gondozza, az eddig hitetlen cigányból pedig esztergomi prímás lesz. A legelképzelhetlenebbnek azt tartja, „hogyan a cigány végre megszokja a szántást”.

„Összehasonlító hangszer-tanulmányként” született az a karikatúra (*Üstökös*, 1878. május 12.), amely szerint a cigány munkája és kenyeré a vonó, ellentétben a paraszttal, akinek mindennapi vonója az eke. Az ábrázolásban a szegény ember görnyedt hátú, megfáradt ember. Szembeállítja a muzikusok könnyű, nem megerőltető munkáját a paraszt munkájával, amíg a szegény ember nap mint nap dolgozik, a cigány csak mulat és mulatozik.

A romák és a parasztok (tulajdonképpen a nem cigányok) közötti különbség hangsúlyozására a földhöz való viszony bemutatását használják. Az egyik ilyen gúnyolódó ábrázoláson adják a cigány szájába: „Van nekünk földünk, de azt minden nyáron feltapasztjuk.” (*Borsszem Jankó*, 1896. december 13.) Az ábrázolások szerint a földet és a cigányt ezen kívül csak az ürgeöntés kötheti össze. Ha a földesúr földjén megjelenik az ürge, rögtön a cigányhoz kap. A cigány nemcsak hogy megfogja, hanem szívesen meg is eszi azt. Ostoba embereknek beállítván a cigányt, mutatja egy következő kép (*Borsszem Jankó*, 1880. november 21.), amint elülteti az ürget, hogy sok nőjön belőle, ezzel megőrizvén a munkát és az ételmezt gyermekei számára.

A romák és a zsidók más magyarországi nemzetiségekhez képest is „egy osztállyal lejjebb sorolódtak” a közvélekedésben. E távolságra jó példa, hogy egy, a Monarchia statisztikai hivatala által készített nemzetiségekről szóló áttekintése európai és ázsiai eredetű csoportokba sorolja a Monarchia népeit. Míg az európai csoportba a németek, csehek, szlovének, olaszok, románok kerülnek, addig a másikba a magyarok, örmények, cigányok és zsidók. A cigányokkal és zsidókkal szembeni ellenérzések mellett tehát ez a besorolás is a velük szembeni elhatárolódás ábrázolását és kimondását sürgette. Tudniillik a XIX. században (de valószínűleg a XX. században is) ez az osztályozás a legtöbb nemzet etnikus

tudatában sértő volt, vagy lett volna. Az egyik karikatúra (*Borsszem Jankó*, 1913. november 16.) a Bécsbe menő politikai delegációt ábrázolja, és azt írja cinikusan: „hogya már a zsidóval elcsúfítottuk a famíliánkat, akkor miért maradnának ki a cigányok”.

A cigányok tulajdonságai

Az ábrázolások szerint a romák egyetlen pozitív tulajdonsága, hogy találékonyak, minden helyzetben feltalálják magukat. Azonban a többségi attitűdökre jellemző módon ez a tulajdonság általában negatív szerepekben nyer teret: a cigány ügyesen kivágja magát a bíró előtt, ha lopással vádolja, ahogy a parasztnak vagy a földesúrnak is ügyesen megválaszol, ha dolgozni hívják. A többségi elképzelések szerint azonban, ha a cigánynak nem kell éppen a munka, vagy a felelősség alól kihúznia magát, akkor egyszerűen csak ostoba, buta figura.

A zenészt gyakran ábrázolják úgy, hogy azok elkülönítik magukat a többi cigánytól, holott azok is csak cigányok. Az *Önérzet* című karikatúrán (*Borsszem Jankó*, 1888. január 8.) a bíró megkérdezi a cigányt, hogy mit tapasztalt a vádlottra nézve. Mire Zsiga a következő választ adja: „Mit? Kérem álásan, én muzsikus cigány vagyok, én nem szoktám tápásztáni.”

De nem csak lenéznek, hanem meg is lopják egymást a cigányok. Több karikatúra úgy mutatja be Rigó Jancsit, hogy ő már kikerült a romák közül, és megtagadja, megalázza őket. A kisebbség megosztottságának és ezzel szemben a többségi társadalom egységességének a bemutatása kedvelt sztereotípiája ezeknek a karikatúráknak.

Egy újabb negatív tulajdonsággal találkozhatunk a cigány katona alakjánál, aki gyáva, minél előbb szeretne hazakerülni a katonaságból. Az egyik karikatúrán a cigány katona levelét a káplárral íratja, és kéri, hogy csak azt írja az apjának, hogy „jáj, jáj, jáj” ebből már tudni fogja, hogy jó lenne most otthon lenni. De a gyávaság nem csak az éppen katonáskodó cigány sajátja, hanem általában a cigányoké.

A XIX. századi kulturális antropológiai munkák gyakran beszélnek úgy a primitív népekről, hogy azok csak a mának élnek, nem terveznek előre. A karikatúrák között is találunk hasonló attitűddel dolgozó ábrázolásokat: a romát nem érdekli, hogy holnap mit fog enni, számára csak a pillanat a fontos, sőt a bírósági tárgyaláson az sem érdekli, hogy éppen halálra ítélték, utolsó kívánságaként inkább alázatosan megkéri a bírót, hogy hagy vegye fel a földre dobott szivarvéget (*Üstökös*, 1887. augusztus 28.).

A karikatúrákon kívül más korabeli alkotások is kihívó viselkedéssel, hiányos ruházattal ábrázolják a cigány lányokat, asszonyokat. A tűzesség, a szenvedély hangsúlyozására szolgál például a játékfilmekben a rózsás szoknyában, mezítláb, csörgőkkel táncoló lány alakja is. A karikatúrákon gyakran láthatjuk a cigány lányokat úgy, hogy a ruhájuk alól kilátszik a mellük. A rózsás szoknya, hosszú, dús fekete haj és vállkendő, csüngő ékszerek és a pipa elmaradhatatlan kellékek a cigány nők ábrázolásánál.

Szöveg és kép

A cigányábrázolások ikonográfiájában már nagyon hamar kialakultak azok az attribútumok, toposzok (sötét arc, nagy bajusz, nagy orr, fekete kócos haj, rongyos ruha), amelyek használata szinte egyértelművé teszi, hogy az ábrázolt alak cigány, de a szöveges rész végképp „igazolja” ezt. A romák beszédével kapcsolatban éppúgy megvannak azok a sztereotípiák, mint a külső jegyek ábrázolásánál. Szinte elmaradhatatlan a cigányok alázatosságát, ugyanakkor – mivel a válasz mindig hazugsággal párosul – huncutságát hangsúlyozó „csókólóm a kezsit lábát nágyságos urám” kísérelő szöveg. Ugyanilyen állandó attribútum a „devlá vigye el” szókapcsolat is.

Bár a karikatúrákon megjelennek cigány alcsoportok (oláh cigány, magyar cigány, beások nem), beszédjük mindig egyforma marad, ahogy ábrázolásuk is. Az ábrázolás eltérését csak azokon a karikatúrán láthatjuk, amikor a jelenlegi állapot és a majdani asszimiláció utáni romákról beszél. Egyedül a városi zenészek viselete tér el a többi cigányétól, gyakran láthatjuk őket magyaros viseletben. De az ábrázolás más részei (elsősorban a szöveg, de az arcok is) ilyenkor mindig arra utalnak, hogy hiába változott meg az öltözködés, akkor is csak egy vályogvető, putris cigány marad a kép főszereplője.

Találkozás a másikkal

A nyelvi-kulturális alcsoportok illusztratív célú megjelenésétől függetlenül a karikatúrák a romákkal kapcsolatban mint egy teljesen differenciálatlan népcsoportról beszélnek, így a cigányságról magáról van szó. Erre jó példa, hogy az egyetlen megszemélyesítő szereplő a kor híres muzsikusa, Rigó Jancsi.

A karikatúrák mintegy nyolcvan százalékában szerepel a cigány megnevezés, a többiben vagy szinonimákat használnak, vagy a kép és a „cigányos beszéd” jelzi, hogy az ábrázolt figurák romák. A cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák általánosságára utal az a közel húsz szinonima, melyet mindegyik lap használ. Ezek egy része a romák eredetére utal: „vad indus”, „fárahó népségi”, „fáraó ivadéka” (az utóbbi két elnevezés abból az időből maradt vissza, amikor a cigányokat még egyiptomi eredetűnek vélték). A szinonimák egy másik része életmódra utal: „kóbor”, „karavános csatangoló”. A harmadik csoportba tartoznak azok, amelyek a romákkal szembeni legalapvetőbb és leggyakrabban hangsúlyozott félelmekről árulkodnak: „fekete sereg”, „barna sereg”, „tolvaj”, „sáskahad”. Jellemző még a foglalkozásokra utaló elnevezés: Sulyok cigány, Cimbalmos Feri, Vályog Marci.

A hierarchiát, a társadalmi távolságot az is mutatja, hogy az urak mindig tegezik a romákat. Ez a távolság nem csak az úri világban van jelen, a parasztok is tegezik a cigányokat, nem a rang határozza meg a romákhoz való viszonyt. A szövegben is megmutatkozik a távolságtartás magyar és cigány között. Gyakori megszólítás a „na mondjad cigány, mit akarsz”. A magyar ember a karikatúrák többségén zsebre dugott kézzel beszél a romákhoz, és a cigány rendszeresen alacsonyabbnak van ábrázolva a magyaroknál.

Önmagukról

A cigányok azonban néha megszólalnak, még ha a jellemző többségi vélekedéseket és félelmeket is adja a szájukba a karikatúrista. A különböző intézkedések jogosságát legalizálja ez az áthárító beszédmód. Olyan terepet vagy területet őriz meg magának ezzel, amely hivatkozási alap lehet saját maga és mások előtt is, hátrítva ezzel a saját felelősségét.

Cigány mondja (Borsszem Jankó, 1874. május 14.):

„A cigány szelídebb, a magyar nyers, durva
Ők csatázni jártak, barbár háborúkra
Mi a művészetet és ipart kegyeltük
Téglát, vasat gyártánk s a zenét műveltük.
S íme a magyar most ős jogunkban gázol
Ki akar vonszolni a szülői házból
Faluba terelni, iskolába verni
Tiszta szűz vérünket, paraszttal keverni.”

Az, hogy valaki ne a cigányság „megtettesítőjeként” jelenjen meg, még az egyetlen individualizálódó cigánynak, Rigó Jancsinak sem sikerül. A Rigó Jancsi-ábrázolások egy

csoportjában a romák kinevetik őt, mert elhitte, hogy kiemelkedhet közülük. Láthatjuk a kegyvesztett Rigó Jancsit is, amint elkeseredve mondja: „Hej, bibástok, eb ázs ingét/ Elseretitek á höröcsögnít/ Pedig in vótám á legnýgyobb muzsikus, ázs udvari prímás... mehetek a devlába vályogot vetni!” (*Bolond Istók*, 1897. január 17.). A képek tanúsága szerint a cigányok tisztában vannak és el is fogadják a számukra kijelölt társadalmi pozíciót:

„Hazamegyek vályogvetni
És ha lehet elfeledni
Azt, hogy egyszer én is voltam
Tekintetes úr!”
(*Borsszem Jankó*, 1904. június 24.)

Az ábrázolások egy csoportja a többségi társadalomnak a romákkal szembeni félelmeiről is szól, ezáltal sürgetve a velük szembeni intézkedéseket. Ezeket a félelmeket azonban, mint ahogy általában a többségiek sztereotípiáit, a cigányok szája adja. Egy karikatúra cigány szereplői beszélnek: „- Ereg apám, erilek, hogy megírte ezst a sip időt. – Melyiket te? – Amikor még a csendirtül se fil azs ember.” (*Borsszem Jankó*, 1919. február 10.).

A többségi elképzelések egyik legkedveltebb és leggyakrabban hangoztatott sztereotípiája, a hazug, becstelen cigány képe jelenik meg a karikatúrák mintegy egyharmadában. A romákat ábrázoló karikatúráknak ebben a típusában kormánypárti, illetve ellenzéki politikusokat (attól függően, hogy milyen „pártállású” volt az élclap) „öltöztettek be” cigánynak. A romák és a becstelenség párosítása annyira megszokott volt, hogy a politikusok kigúnyolásának egyik legfontosabb eszközévé vált.

Mucsai barbárok

Az élclapok gyakran dolgoztak fel történeteket vagy egyes témákat önálló rovatokban. A kisebbségek közül a zsidókról több önálló folytatásos sorozat is indult az egyes lapokban. A romákról ugyan nem indítottak önálló rovatot, de a *Borsszem Jankó*nak volt két olyan sorozata, amelyben jelentős és állandó szerepet kaptak. A romákkal kapcsolatos attitűdökre jellemzően mindkét tárca (*A legsötétebb Ápokában*, *Mucsán*) olyan helyen játszódik, amelyre a műveletlen és barbár vidék szinonimáivá váltak.

A *Borsszem Jankó*ban 1890-ben *A legsötétebb Ápokában* címen jelent meg az a tárca, amelyben Kujtor Jani, a felfedező királya tudósítja az olvasót Ápokában átélt borzalmairól, viszontagságairól. Áporka lakói között romákat, zsidókat és politikusokat találunk, de legnagyobb részben a „benszülött törpékként” ábrázolt és leírt cigányokkal találkozunk. A sorozat felsorakoztatja mindazon sztereotípiákat, melyekkel más karikatúrákon is találkozunk. Először az a Csibakéró jelenik meg, aki az író kísérőjévé szegődik, cserében megkapja a Kujtor Jani pipájából kivert dohányt. Ápokában több romák által lakott település is van. Ilyen például a bagó-moyó néptörzs fővárosa, Tokányfalva. A zenészek által lakott város „prímási székhely, a többi benszülött részint kontrás, részint brácsás” A zenészeket a rovat „kiemeli” egy pillanatra a cigányok közül, de ekkor is ironizál: „a piactéren garmadában hever a sok szivarcsutka, mely a benszülöttek jó módja mellett tesz bizonyosságot”. Egy másik részben Csalamádé Rébinél jár a főhős. A cigány asszonyt erénydíjazott benszülöttnak nevezi, aki rajongó szerelemmel vonzódott hozzá. Aztán a társadalmi távolság bemutatásának egy újabb kellékével találkozunk: a cigányok ideiglenes és törvénytelen házasságban élnek, melyekből zabi gyerekek születnek. Nem felejt el gyorsan megjegyezni, hogy a cigányok dögöt esznek: Csalamádé Rébi „a néhai malaczhúsból elkészítette a benszülöttek kedvencz eledelét, a pörkölt zsámiskát”. Még ebben a részben találkozunk ürgeöntő cigányokkal is. A következő fejezetben Kujtor Jani Kullancs törzsfőnök országába vezet minket, melynek lakói: „sajátságos benszülöttek, valóságos trogloditák: barlanglakók, melyeknek fő foglalkozása az alvás és lókötés.”

Az alakok feketék, hajuk bozontos, mezítláb, rongyos ruhákban vannak, gyerekek felnőttek egyaránt. Legjellemzőbb tulajdonságaik a hazugság, a lopás, a furfang, a butaság, a megbízhatatlanság, az átkozódás, a lustaság.

A nevek egy része „fantázianév”: Csibakéró, Csalamádé Rébi, más részük „beszélő név”, például Mihaszna János, az egyik cigány „törzsfőnököt” pedig Kullancsnak hívják.

A szereplők gyakran szólalnak meg saját „anyanyelvükön”, mely nyelv zavaros, értelmetlen halandzsaként hat (Kujtor Jani szavával élve: nyifognak), keveredve magyar szavakkal: „Csingavájó upergájó fuszulyka puszulyka”, de helye van a túlzott „cigányos” beszédnek is: „fusson ki á két semem, sorvágyon el a tidém, terjen ki a kezsem, lábam, ha megsekek tiled”.

A történet által bemutatott romák alapvető tulajdonsága a megalázkodó, hízelt magatartás, ami később természetesen visszájára fordul, és a furfangos cigány a jószívű, az őt társává fogadó magyar embert rászedi és meglöpi.

A kialakult attitűdök, sztereotípiák annyira erősen benne élnek a köztudatban, hogy jelen történetben a cigány szó, megnevezés leírása nélkül is egyértelműen nyilvánvalóvá válik, hogy a szereplők romák. Csupán a beszédre és az ikonográfiára hagyatkozva elérhető a cigányok felismertetése.

Nem önálló rovatként ugyan, de rendszeresen visszatérő téma volt a *Borsszem Jankó*ban a Mucsá-sorozat, amely 1890 és 1910 között mintegy ötven karikatúrában jelent meg. Ezek a rendszerint csak címmel, esetleg egy-két mondatos szöveggel kísért rajzok arról a kitalált faluról írnak, amely nagyon hamar a parlagi, műveletlen magyar vidék szinonimájává vált. A sorozatot az a Garay Akos rajzolta, aki korának híres néprajzosa volt, többek között cigányokkal is foglalkozott. Nem egy fotográfiáját ismerjük, amelyeket vándor cigányokról készített. Ebből is adódik, hogy ezek a karikatúrák ábrázolják a leghitelesebben a romák öltözetét és a hozzájuk tartozó tárgykultúra egyes darabjait. A hitelesség azonban megreked a tárgycsoportok ábrázolásánál, az élet egyéb területein már jócskán gazdagítja az amúgy is bőséges sztereotípiák sorozatát. Az egyik karikatúrán a cigányokat csak a mának élő, az élvezeteket a legfontosabbnak tartó csoportként ábrázolja: egy csónakból ágyúval lönek az ellenségre, miközben tíz cipót és húsz pakli kubai cigerót követelnek. Egy másik képen két cigány lány kacérkodik a mucsai urasággal, akinek közben a cigány férfi ellopja a zsebóráját.[8]

Jegyzetek

[1] . Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai*. Élclapok és karikatúrák. Corvina Kiadó, Budapest. 1983

[2] . Vizsgált élclapok: *Bolond Istók* (1879–1908), *Bolond Miska* (1860–1870), *Borsszem Jankó* (1868–1937), *Charivari* (1848), *Kakas Márton*(1895–1908), *Mátyás Diák* (1918–1920), *Uram Bátyám*, *Üstökös* (1858–1898).

[3] . 1907-ben cigányokat vádoltak egy Dánospusztán elkövetett gyilkossággal, majd országos razziákat tartottak a cigányok között, az újságok naponta foglalkoztak a témával, a politikai vezetés pedig rendeleteket hozott a cigányok letelepítéséről stb.

[4] . Hofer Tamás: Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. In: Niedermüller Péter (szerk.): Nemzeti kultúra. Janus, 1989. VI. 1. 63. o.

[5] . *Pallas Lexikon*, 4. kötet.

[6] . Bernard Formoso: *Cigányok és letelepültek*. In: *Cigányok Európában, Kulturális antropológiai tanulmányok*. Új Mandátum, 2000

[7] . Kenrick, D. – G. Puxon: *Destins gitans*. Paris: Calmann-Levy 1974

[8] . Virágkorzó Mucsán, *Borsszem Jankó* 1896. 06. 07.